

Intel·lectuals i moralistes

PID_00159451

Universitat Oberta
de Catalunya

www.uoc.edu

Índex

Introducció	5
Objectius	7
1. La predicació: sant Vicent Ferrer	9
1.1. Èxit dels sermons de sant Vicent	10
1.2. L'estructura del sermó	12
1.3. Sant Vicent i la literatura	14
2. Un projecte cultural al servei dels laics: Francesc Eiximenis..	16
2.1. L'accés dels laics al saber	17
2.2. <i>Lo Crestià</i> , una enciclopèdia	18
2.3. La circulació del saber a la baixa edat mitjana	19
Resum	22
Lectures recomanades	23

Introducció

L'aparició, al començament del segle XIII, d'uns nous tipus d'organitzacions religioses a Europa va comportar canvis insospitats en la cultura occidental. Es tracta dels ordes mendicants, entre els quals destaquen els franciscans i els dominicans, fundats respectivament per sant Francesc d'Assís i sant Domènec de Guzman a les primeres dècades del segle. Els ordes monàstics (benedictins, cistercencs, cartoixans, etc.) i l'espiritualitat monacal havien dominat fins aleshores les formes de vida consagrada a l'edat mitjana; els monjos vivien aïllats de les poblacions, de vegades en llocs inaccessibles, i reclosos en els monestirs en què havien professat i en els quals havien de viure fins a la mort, dedicats sobretot a la pregària.

Els ordes mendicants, en canvi, naixien per viure entre la gent, enmig de les ciutats. El creixement de les ciutats, que es va produir sobretot a partir del segle XIII, va ser un fenomen que transformà de dalt a baix l'activitat econòmica, comercial i intel·lectual de tot l'Occident medieval. Les ciutats van esdevenir un indret d'intercanvi de mercaderies, de negocis, de saber i de cultura. A les ciutats s'hi podia aprendre, perquè hi havia escoles catedralícies que donaven als infants una educació bàsica, així ho diu Francesc Eiximenis en el capítol 22 del *Dotzè del Crestià*: les ciutats van ser construïdes per donar més instrucció als homes, ja que "en les ciutats l'hom és mills informat a tota res de bé que vulla saber, car aquí ha més hòmens cients e més llibres e més sermons e més lliçons e més bons exemples de molt bones persones que no ha en llocs menors". Però precisament per la vitalitat que hi havia, les ciutats van ser vistes per l'Església com un indret on podia ser més fàcil caure en les temptacions del pecat. Per controlar aquesta nova situació es van crear els ordes mendicants, que van instal·lar els seus convents enmig de les ciutats.

Els ordes mendicants tenien la finalitat principal d'ensenyar la doctrina cristiana al poble i de vigilar per l'ortodòxia dels laics. Els seus membres no pertanyien a un centre determinat, sinó a una organització que tenia un abast universal: portaven una vida itinerant d'acord amb les necessitats de l'orde, que els enviava a un o altre convent. S'estenia arreu d'Europa una xarxa espessa de cases de frares preparats per parlar amb el poble, per fer-se entendre, per estimular-lo a viure la seva fe amb més responsabilitat i amb més participació. Eren especialistes en la comunicació i havien desenvolupat amb eficàcia noves maneres de predicació que arribaven amb efectivitat a la gent. Les parròquies i els capítols catedralícis, al seu costat, eren organismes envellits, amb sacerdots poc o gens instruïts i instal·lats en una rutina de segles; no van resistir la competència dels mendicants i aviat es generaren conflictes d'interessos.

Els frares (dominicans, franciscans o, encara, pertanyents a d'altres ordes nous) van exercir una enorme influència damunt dels laics, mitjançant una activitat pastoral organitzada, insistent, constant i nova, per exemple, amb l'organització de confraries i de congregacions pietoses per a laics, que es van estendre arreu. De fet, els mendicants havien nascut fruit de les mateixes inquietuds dels laics per adquirir protagonisme en la vivència de la seva fe. Aquests anhels de seguir personalment el missatge de l'Evangelí van moure Francesc Bernardone, fill d'un mercader d'Assís, a emprendre una vida de penitència sense ingressar en un monestir ni seguir la carrera eclesiàstica; diverses vicissituds van acabar transformant el grup de penitents d'Assís en l'orde religiós dels frares menors, els franciscans. Podem considerar, doncs, els ordes mendicants efecte i causa al mateix temps de l'actitud activa que els laics mantenen en qüestions religioses a la baixa edat mitjana.

La predicació era una de les principals activitats dels frares; en el seu afany catequitzador, els mendicants van convertir el sermó en un esdeveniment quotidià i proper al ciutadà: un mitjà d'instrucció religiosa, de divulgació de coneixements i d'informació general a l'abast de tothom. Al tombant dels segles XIV i XV, la predicació de sant Vicent Ferrer (1350-1419) comporta la culminació d'un procés iniciat al començament del segle XIII i que estén capil·larment aquest procediment catequètic arreu de la cristiandat.

Els mendicants, d'altra banda, van tenir un paper fonamental en el desenvolupament espectacular que, a partir del segle XIII, van tenir les universitats a l'Occident medieval. Aquestes poderoses institucions docents es van servir d'exèrcits de frares, que van resultar fonamentals per a la generació d'un nou tipus d'organització del saber, l'escolàstica. Els mateixos frares s'encarregaren, al mateix temps, de produir obres divulgatives del saber universitari per a ús de laics. El frare menoret Francesc Eiximenis (vers 1327/32-1409) és autor d'una immensa enciclopèdia en català que va gaudir d'una enorme difusió, *Lo Crestià*.

Objectius

Els objectius que ha d'assolir l'estudiant amb aquest mòdul didàctic són els següents:

1. Determinar la influència que els ordes mendicants tenen en la cultura dels laics a la baixa edat mitjana i conèixer els mitjans de què se serveixen per adoctrinar el poble: la predicació i el llibre divulgatiu.
2. Conèixer els casos paradigmàtics de sant Vicent Ferrer i de Francesc Eiximenis, dominicà i franciscà respectivament, com a predicadors i divulgadors de la doctrina cristiana i de la cultura clerical entre els laics.
3. Conèixer, a través dels textos i els autors proposats, les principals característiques de la predicació duta a terme pels ordes mendicants (la "predicació moderna"), i també de les obres que produïren destinades a la instrucció dels laics.
4. Constatar la gran capacitat de penetració, i per tant d'influència, que assoliren els ordes mendicants a tots els estrats de la societat baixmedieval, i la importància que tingueren en la literatura de l'època els continguts savis, i sobretot morals, que difongueren.
5. Determinar el lloc que ocupa la literatura en la predicació.
6. Observar les diferències que hi ha, malgrat que partissin de pressupòsits paral·lels, entre les actituds preses per Vicent Ferrer i Francesc Eiximenis davant de la difusió del coneixement entre la població.

1. La predicació: sant Vicent Ferrer

Hem conservat una carta del rei Martí l'Humà, de 22 de juliol de 1409, redactada per Bernat Metge, que aleshores n'era el secretari, on el sobirà explica l'estada a Barcelona de fra Vicent Ferrer, que és descrita com un esdeveniment excepcional:

"Maestre Vicent Ferrer és ací, on ha ja estat bé per sis setmanes, e diu missa alta e preïca fort meravellosament cascun jorn, en què ha contínuament de set mil en vuit mil persones; e ha preïcat e fet ofici ací en la Seu denant nós, e cantant ensems ab tota la gent que hi era, la Salve Regina a altes veus; e ha seguida la processó per la ciutat, la qual és estada fort devota, solemne e bella, en què havia de vint-e-cinc mil persones ensús qui la seguien. E no sap hom que jamai en Barchinona se faés processó que per tanta gent fos seguida ne tan devotament acompanyada."

Les xifres de participació en els actes de què parla el rei ens poden semblar exagerades; encara més si tenim en compte que, aleshores, Barcelona tenia cap a trenta-cinc mil habitants. Tanmateix, les quantitats són semblants a les que registren altres fonts sobre actes protagonitzats per sant Vicent (1350-1419), un frare dominicà que va arribar a ser un veritable fenomen de masses de la seva època.

Personatge mitificat, amb fama de taumaturg, era rebut amb expectació allà on anava a predicar. La seva arribada a una localitat, seguit d'un impressionant acompanyament (la companyia) d'entre dues-centes i cinc-centes persones, homes i dones de tota mena, penitents que el seguien incondicionalment, era un esdeveniment que trencava la rutina de la vida ciutadana durant alguns dies. Un anònim informant relatava al príncep castellà Ferran d'Antequera (el que havia de ser el primer rei de la dinastia de Trastàmara a la Corona d'Aragó, 1412) allò que s'havia esdevingut durant la predicació de fra Vicent en terres de Toledo el juliol de 1411; així retrata l'arribada apoteòsica del sant:

"Primeramente, señor, sabed que él entró aquí en esta çibdad martes, postrimero día de junio, a hora de viespras, que había comido en Nambroca. E salieron cuantos había en la çibdad fasta Santa Ana a lo resçebir a pie porque quesieron, mas non por mandado de la çibdad... E entró ençima de un pobre asno e un sombrero de paja de palma en la cabeça, e santiguando e benzeziendo a unos e a otros. E todos nosotros asaz habíamos qué fazer en defender que los homes e mugieres non llegasen a él a le besar las manos e ropas. E delante dél venían en proçesión fasta trezientos homes vestidos de pardo, de su compañía, e fasta dozientas mugieres, todos faziendo muchas oraçiones."

Una predicació de fra Vicent anava acompanyada, doncs, d'elements complementaris destinats a reforçar el clima de fervor penitencial que perseguia: la companyia, processons, celebracions eucarístiques i, finalment, el sermó, que podia durar fins a sis hores o més!

1.1. Èxit dels sermons de sant Vicent

Però aquests elements addicionals no explicarien l'enorme èxit de fra Vicent com a predicador ni la fama que ens n'ha arribat. Afortunadament, hem conservat col·leccions senceres de sermons vicentins, en un estat que permet de comprendre els recursos poderosos que el sant feia servir per a captar l'atenció del seu auditori i per a captivar-lo. En els seus sermons, uns anomenats reportadors prenien apunts de les seves paraules i després unificaven i posaven en net les seves notes; per això, encara que el que hem conservat són textos escrits, mediatitzats per uns anotadors-copistes en un grau que fa de mal determinar i que varia depenent del cas, tenim rastres del que era l'execució del sermó i podem acostar-nos-hi.

El treball dels reportadors de sermons

Retaule de sant Vicent Ferrer. Pintura valenciana de final del segle XV o començament del XVI. Museu de Belles Arts de València, procedent del convent de sant Domingo de la mateixa ciutat. Mostra sant Vicent predicant al poble. Al peu de la trona, s'hi poden observar dos reportadors de l'homilia. L'un escriu mentre el sant predica; l'altre descansa; és segur que els reportadors copiaven al dictat per torns.

Sant Vicent, per exemple, acompanyava la paraula amb una gestualitat ben viva que, és clar, hem perdut. Ens consta perquè els sermons conservats ho assenyalen explícitament: "Bé sabets que jo ara, anhelant així, lo alè... jo llance del meu cors"; o bé "Així... si jo me posara lo escapolari davant los meus ulls, no us veuria"; o encara: "...féu-la lligar [Santa Margarida]... les mans alt, així, e los peus baix, així". L'anònim informant del príncep Ferran d'Antequera ja feia notar que "non ha en el mundo cosa que diga por la boca de que non faga el gesto como lo dize".

Els recursos tendien a amenitzar i a accentuar la vivesa de l'exposició, sempre en bé de l'eficàcia comunicativa; en el passatge següent, retrata la pregària que hom fa d'esma, bo i parodiand els costums quotidians de l'auditori, hi utilitza sons i sorolls al·lusius i, segurament, també mímica:

"[...] així com vosaltres, quan feu oració, e com quan vos vestiu e preneu la camisa per lo matí, Pater noster a l'una mànega, e xa, xa, xa, Marieta, posa l'olla, Pater noster (oh, què bella oració!). E quan vos botonau: Ave Maria, eeh!, gratia plena, xa, xa, xa. No val res! [...] E vosaltres, dones, com feu oració? Senyor, quan me lligue e m'estire les celles; e prenc lo mirall Ave Maria, xa, xa, xa. No val res aitampos!"

La varietat de registres emprats pel sant incloïa també la cançó perquè, als reports, hi trobem indicacions com: "E veus com ne cante una cançó [...]: Sic sacrificium[...]". Els canvis en la inflexió de la veu, pròximes a la interpretació, semblen aparèixer també en transcripcions com la següent, que vol representar el penediment del lladre bo a la creu: "[...] podeu pensar quinya devia ésser aquella contrició, que per lo cor devie rompre; deie així: Do... Do..., Doomine! plorant, ab paraules trencades".

La veu poderosa del sant, que retrunyia quan era convenient i que devia comprendre el públic, és palesa en els sermons conservats: "Quan ho oí [que blasfemaven Déu] esclatar cuidí per cor. Jo crit e cridaré tant com estaré en aquesta ciutat!". I en tenim testimonis externs, com ara el de l'informe a Ferran d'Antequera, encara que sigui per demostrar-nos-en les limitacions que li comportava el seu mateix apassionament:

"E ya cuando quería acabar estaba bien ronco, e dixo que predicaría si toviese voz, e que rogasen a Dios que se la tornase. Otro día, lunes, vino e sobió en el predicatorio e dixo misa rezada e non predicó por quanto estaba ronco. E dizen los de su compañía que pocas vezes o ningunas predica del Anticristo que el primero sermón non enronquezca."

És constant la transferència de realitats i conceptes sobrenaturals al món quotidià, proper al de l'experiència del públic que l'escolta i amb el qual fingeix dialogar utilitzant el mateix llenguatge col·loquial i planer; l'humor no és absent, per exemple, en l'observació següent sobre com devien estar d'encarranquinades les portes del paradís tan llargament tancades (d'Adam a Jesús: quin oli multiusos les hauria pogut obrir?): "[...] les portes de Paradís, des que Adam pecà, foren tancades bé per cinc mil anys. E com devien ésser rovellats los forrellats!".

1.2. L'estructura del sermó

El desenvolupament d'una disciplina de reflexió sobre la predicació¹, l'homilètica, i la creació d'un gènere teòric sobre el tema, les *artes praedicandi*, dóna una idea de la importància que s'atribuïa als sermons en la pastoral a la baixa edat mitjana. Malgrat que pugui semblar el contrari, res no era fruit de la improvisació en l'actuació d'un frare predicador; ni la seva formació, acurada i específica, a les escoles de l'orde (teologia, pastoral, retòrica, lògica), ni la preparació, ni l'execució del mateix sermó.

⁽¹⁾Predicació

L'Església, als darrers anys del segle XII, va començar a prestar una atenció creixent a la predicació als laics; en part, com a resposta a diverses heretgies que s'estenien i triomfaven i, en part, com a resposta a un desig dels laics de sentir sermons, un desig que, en ell mateix, havia contribuït certament al naixement de les heretgies. Històricament, el sermó havia estat utilitzat pels predicadors missioners en el procés de conversió. Un cop l'Europa occidental ja s'havia convertit al cristianisme, el sermó –excepte en alguna circumstància excepcional, com en la predicació de les croades– va quedar reclòs en els monestirs, on l'homilia monàstica era el mitjà principal de l'abat per a la instrucció de la seva comunitat. De tots els sacerdots dedicats a la cura d'ànimes, només els bisbes tenien l'obligació de predicar i, encara, només un cop per setmana. I fins i tot aquesta obligació tan mínima va ser sovint negligida.

Sabem poc de la predicació popular, externa als monestirs, de final del segle XII i començament del XIII, tant l'ortodoxa com l'heterodoxa. Entre els predicadors ortodoxos, hi havia els monjos cistercencs, els primers a experimentar la necessitat de formar predicadors i de compondre sermons, ja que ells van ser els primers encarregats pel papat de combatre l'heretgia allí on creixia, al sud de França i arreu; les escoles, especialment a París, reflexionen aquesta activitat bastant abans de final de segle XII. Innocenci III, en una data tan reculada com el 1198, ja va entendre la urgent necessitat que hi havia de predicadors per propagar la fe en els 'campes de missió' de l'Europa occidental i va encarregar als monjos cistercencs la predicació a les regions càtares; la mateixa idea és recollida pel IV Concili del Laterà (1215). Cap als anys 40 del segle XIV, en el moment en què s'autoritza a alguns missioners del sud de França a atorgar vint dies d'indulgència a qualsevol que acudís a sentir els seus sermons, ja és clar que l'Església ha acceptat la responsabilitat que té de predicar als laics, com a part fonamental del seu ministeri.

Els nous ordes mendicants contribueixen notablement a l'extensió i a la consolidació de la pràctica de la predicació moderna al poble. El 1213, Domingo de Guzmán instaura l'Ordre dels Predicadors, els dominicans, el nom del qual ja assenyala clarament quina és la seva finalitat essencial. Coetàniament, Francesc d'Assís fundava l'Ordre dels Frares Menors, els menors o franciscans; l'anècdota de Francesc predicant als ocells indica fins a quin punt el sant creia bàsic l'ensenyament a través de la paraula.

Extret de: M.A. Rouse; R.H. Rouse (1991). *Authentic Witnesses: Approaches to Medieval Texts and Manuscripts* (pàg. 246-8). Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.

El sermó que havien imposat els ordes mendicants amb la seva pràctica, conegut com a *sermo modernus* (per oposició al desenvolupat en àmbits monàstics o canònics), es caracteritzava per una estructuració formal molt precisa i constant en diverses parts que asseguraven l'articulació de la prèdica i que en garantien també el seguiment correcte per part de l'auditori. Així, tot sermó girava al voltant d'un *thema* extret de la Bíblia, que era exposat en un comentari susceptible de ser desenvolupat fins a límits insospitats.

El sermó sobre sant Pau, proposat com a lectura, pren com a *thema* un fragment d'un versicle de la carta als Gàlates: "Us faig saber l'Evangeli". El sermó, com és preceptiu, comença, en el paràgraf 1, amb l'enunciació d'aquest *thema*. A continuació, s'explica el propòsit general de l'homilia; és la segona part del sermó, l'anomenada *introductio thematis*, que, en aquest cas, ocupa els paràgrafs 2-6. Aquesta part conté sempre una pregària amb què predicador i auditori s'encomanen a la Mare de Déu.

El tema del sermó, reiterat en el paràgraf 3, en realitat, funciona com un pretext que el predicador desenvolupa en el sentit que més li convé; en el sermó sobre sant Pau, serveix per a fer al·lusió al veritable tema del sermó: la predicació. Això és el que desenvolupa sant Vicent en els paràgrafs 4-6 com a *introductio thematis*, basant-se en un altre text evangèlic desglossat en tres fragments: en el paràgraf 4, que cal que la predicació sigui itinerant; en el paràgraf 5, que cal que es fonamenti en l'Evangeli; en el paràgraf 6, que cal que es prediqui a tothom.

Cal fer una atenció especial al paràgraf 5, una defensa de l'excel·lència de la Sagrada Escripura per damunt de tota mena de literatura profana, ja sigui poètica o filosòfica. Advertim que la defensa esdevé ràpidament diatriba contra la filosofia clàssica i els seus autors, que són ridiculitzats sense cap consideració mitjançant anècdotes biogràfiques apòcrifes que, això sí, no són d'invenció del sant.

En el paràgraf 7 es procedeix a la *divisio thematis*, la tercera de les grans parts del sermó. Sant Vicent enllaça aquí el *thema* amb la vida de sant Pau com a predicador, que serà el veritable fil conductor del cos del sermó. Cal advertir la tripartició rimada en tres clàusules ("la sua preicació fo pus llarga copiosament", "la sua preicació fo pus clara il·luminosament", "la sua preicació fo pus llonga virtuosament") de la divisió. La rima funciona com a element mnemònic que ha de permetre al predicador i a l'oient no perdre el fil de l'exposició, malgrat les nombroses digressions que es poden fer al llarg d'una homilia que pot durar hores.

Des del paràgraf 8 i fins al final, es desenvolupa la part principal del sermó, la *dilatatio*, d'acord amb les parts enunciades a la divisió del tema. La primera part ocupa els paràgrafs 8-10 (amb una tripartició interna que l'amplifica en els paràgrafs 9-10); la segona, el paràgraf 11; la tercera, els paràgrafs 12-13. Aquesta minuciosa estructuració permet un control perfecte del sermó. Cal observar que, en el desenvolupament del sermó, tenen una rellevància especial diversos elements pedagògics estratègicament utilitzats: els exemples, les semblances i les posades en pràctica.

En l'homilia sobre sant Pau, trobem exemples en les històries (òbviamt apòcrifes!) d'Aristòtil i Plató, en el paràgraf 5, i també al final del paràgraf 13, una narració d'un miracle esdevingut a Llombardia. Podem veure, en el paràgraf 9, com s'estableix una semblança entre la fe que hom té en Jesús pel que fa

a les realitats sobrenaturals que ha promès i la confiança que hom ha de fer en els pelegrins que han estat a Terra Santa per saber-ne coses. Són especialment abundants en aquest sermó les posades en pràctica de la doctrina: així, la transformació en una narració dramatitzada del rapte místic de sant Pau, que visita les diverses estances del cel acompanyat per Jesús, en el paràgraf 11.

Finalment, cal adonar-se de la importància que té l'al·legació contínua d'autoritats, de passatges de les Sagrades Escripures, repetidament utilitzada al llarg del sermó: "Vols-ne autoritat?" demana diverses vegades sant Vicent. La citació d'autoritats, de vegades directament en llatí, sense traducció, té una voluntat certificadora del discurs més que no argumentativa.

1.3. Sant Vicent i la literatura

Pels seus sermons, no és difícil fer-se una imatge pintoresca de sant Vicent Ferrer, predicador popular, potser una mica histriònic, tendent a la demagògia i a la imposició dogmàtica i simplista. En realitat, sant Vicent és un intel·lectual de formació solidíssima, autor d'obres de gran volada teològica adreçades a clergues, mestre en teologia i docent. Nascut a València el 1350 i mort a Vannes, a la Bretanya, el 1419, sant Vicent és a més un home de gran influència en els alts cercles polítics del seu temps: la cort catalanoaragonesa, la cort pontifícia; cal recordar només la seva intervenció decisiva en el Compromís de Casp (1412), que va permetre l'entronització de la dinastia castellana, Trastàmara, a la Corona d'Aragó. Per tant, cal no passar per alt els habilíssims recursos comunicatius i adoctrinadors que és capaç de desplegar un personatge de la talla intel·lectual i pública de sant Vicent en les seves homilies.

Del sermó que s'ha llegit, ha de resultar especialment significativa la referència condemnatòria de la literatura (paràgraf 5). Cal advertir l'esment que fa de poetes clàssics com Virgili o Ovidi; i també com, sense solució de continuïtat, la condemna es trasllada als filòsofs clàssics: Aristòtil i Plató, que són ridiculitzats sense escrúpols. El resultat és un rebuig absolut, i confusionari, de tot allò que és cultura profana, sobretot, si té un origen pagà, com és el cas dels autors esmentats.

No és l'única vegada que sant Vicent condemna la literatura, centrant-se de manera significativa en la poesia llatina clàssica. És una censura que reapareix en molts sermons. Vegem-ne un altre exemple:

"Nosaltres, ara, tot lo contrari: bon Virgili, que jau en mig d'infern, Ovidi, Dantes, poetes. Les doctrines dels poetes donen plaer a les orelles per les cadències que fan als sermons rimats. Preïquen ara, mas no toquen al cor. Per què? Car mai ixqueren de la dolçor de paradís, la qual los filòsofs no pogueren entrar, sinó solament les coses que són dejús lo cel."

La insistència de l'il·lustre dominicà a carregar contra la literatura, vehicle d'errors i de vanitats, és significativa. Posa de manifest que era perceptible una atenció pels literats clàssics; una atenció que sant Vicent creu excessiva i preocupant. En principi, la censura del sant és per a aquells predicadors que utilitzen textos literaris per ornar els seus sermons. Però és innegable que l'advertiment també s'adreça als receptors de les homilies. No és difícil d'endevinar que la correcció pública s'adreça també a alguns oients que llegeixen (o escolten llegir) els poetes com Ovidi, Virgili o Dant. I, en qualsevol cas, a sant Vicent li sembla adient minar el prestigi dels clàssics, si cal mitjançant la ridiculització caricaturitzadora.

2. Un projecte cultural al servei dels laics: Francesc Eiximenis

El 17 de maig de 1381, el rei Pere III el Cerimoniós va fer arribar una carta urgent a fra Francesc Eiximenis, que aleshores residia al convent franciscà de Barcelona, on l'instava a acabar un llibre que sabia que havia començat i que volia tenir a les mans al més aviat possible:

"Per ço com cobejam molt haver l'obra que havets començada, la qual entenem que serà gran salut d'ànima a tot cristià que en aquella volrà entendre, amonestam-vos e us manam que d'aquí no partescats per anar en altra casa de vostre orde ne en altres parts, tro en tant que la dita obra sia perfeta e acabada [...]."

El rei es refereix a *Lo Crestià* d'Eiximenis i en parla com d'una "obra", és a dir, com d'una obra de molta envergadura. Malgrat tot, el rei demostra la urgència que té per veure acabat el llibre perquè el mateix dia envia una carta al guardià² del convent de Barcelona per insistir que fra Eiximenis ha de dedicar-se només a escriure:

"E car açò és cosa que nós cobejam e tenim molt a cor, manam-vos que d'aquí no el lleixets partir, ne li donets llicència d'anar en neguna part, fins que la dita obra haja perfecció."

Ni el guardià ni Eiximenis no van fer cas de les ordres del rei Pere. El llibre que havia projectat fra Francesc era massa llarg per ser escrit d'una tirada i, de fet, no el va arribar a acabar. Si ho hagués fet, els tretze llibres que havien de compondre *Lo Crestià*, passats avui a lletres de motlle, ocuparien una extensió equivalent a la de la *Gran Enciclopèdia Catalana*, amb la mateixa tipografia i amb la mateixa disposició de la pàgina però sense fotografies, ni mapes ni esquemes!

Un altre exemple de l'interès que *Lo Crestià* havia despertat entre un públic ampli, el trobem en una miniatura que fa de pòrtic a una còpia de la tercera part d'aquesta obra, el *Terç*. Avui és el manuscrit 1792 de la Biblioteca Nacional de Madrid. La miniatura de Ramon Savall³ per al manuscrit del *Terç del Crestià* posa de manifest una alta consideració per l'obra d'Eiximenis: la recomana un missatger celestial per afrontar els mals públics que envolten una persona amb responsabilitats polítiques i té unes aplicacions pràctiques de gran abast.

⁽³⁾Savall, Ramon († 1415)

Fou un típic representant del patriciat urbà de Barcelona, ciutat en el govern de la qual intervingué activament durant molt de temps i en circumstàncies difícils. Fou conseller els anys 1379, 1382, 1385 i 1395. En aquesta gestió Savall tingué un paper important, encara que ple de complicacions i de trasbalsos. En morir sobtadament Joan I, el 19 de maig de 1396, la novella reina, Maria de Luna, cercà i trobà suport en el patriciat barceloní; mentre eren empresonats i processats els consellers i servidors íntims de Joan I—entre ells Bernat Metge—, Ramon Savall atenyia un lloc rector en la política i el govern de la terra, i el mes d'agost embarcava vers Sicília per tal d'entrevistar-se amb el nou rei, Martí l'Humà, en representació de les viles reials. El 1405 i el 1408 fou conseller en cap

⁽²⁾El frare superior d'un convent en alguns ordes religiosos, com ara el franciscà.

de Barcelona i Martí I el féu mestre racional. El 1410 Catalunya el trameté a parlamentar amb el comte d'Urgell, pretendent de la corona.

Hem conservat una poesia de Ramon Savall, que trasllueix els angoixosos moments en què visqué l'autor. Era també un bon amant dels llibres, i a ell pertangué un dels millors manuscrits del *Terç del Crestià* d'Eiximenis, on apareix representat en una notable miniatura.

Extret de: **Riquer, M. de** (1984-88). "Ramon Savall". A: M. de Riquer; A. Comas; J. Molas. *Història de la literatura catalana* (vol. 2, pàg. 86-89; ed. original 1964). Barcelona: Ariel.

2.1. L'accés dels laics al saber

Els dos exemples ara exposats il·lustren com els laics, nobles (en el cas del rei Pere) i no nobles (en el cas de Savall, que pertany al patriciat urbà), manifesten un fort desig d'accedir a un saber que fins fa no gaire era patrimoni d'intel·lectuals, de clergues. Les quatre parts del *Crestià* que Eiximenis va arribar a escriure van tenir una difusió importantíssima i van circular en moltes còpies; ens consta que reis (Pere III o Martí I) i nobles, preveres o ordes religiosos, juristes, notaris o escrivans van posseir exemplars d'algun dels seus llibres; però sabem que també en van tenir apotecaris, mercaders, argenters, fusters, carnisers o hortolans.

Lo Crestià permetia un accés relativament planer a un saber altament especialitzat, el dels clergues, que gaudia d'un prestigi enorme i que era sentit, cada cop més, com una necessitat ineludible per a la vida corrent.

Eiximenis sostenia que l'accés a la cultura escrita, aquella que en darrer terme es fonamentava en el saber que produïen les escoles i les universitats, era imprescindible; fins i tot, per a les dones. En un context polèmic, amb molts detractors d'una tal idea, el menoret dóna la raó següent, entre d'altres:

"Car a la dona cové viure sàviament e governar ab seny si mateixa e sa casa, e instruir-hi sos fills e ses filles e sa companya, e com porà fer mills tot açò que si és informada per bons llibres? Cert, no per res tan bé!"

Dotzè del Crestià, cap. 554

Al començament del segle XIII, llegir i escriure eren tècniques molt complexes, d'ús exclusiu de clergues i de notaris. Al darrer terç del segle XIV, Eiximenis insisteix en la necessitat que també les dones sàpiguen de lletra. És evident que algun canvi essencial s'ha produït en la difusió de la cultura en aquests dos-cents anys! Les causes principals dels canvis culturals són, d'una banda, el desenvolupament i l'extensió de noves i poderoses fundacions docents, entre les quals, sobretot, les universitats; de l'altra, la presència d'exèrcits de frares a les ciutats que prediquen i instrueixen el poble de forma sistemàtica i continuada.

Lo Crestià d'Eiximenis és un ambiciós projecte per posar a l'abast dels laics la totalitat de la cultura clerical, escolar, del moment. Naturalment, aquesta voluntat divulgativa implica, no sols que cal utilitzar la llengua vulgar (i no el llatí) en el desenvolupament de l'obra, sinó també un esforç ingent de simplificació i d'explicació dels continguts. Eiximenis, que es dedicà en cos i ànima a un projecte al servei de la culturització dels laics, era, tanmateix, un insigne teòleg, format a les millors universitats europees de l'època, autor d'obres de gran volada intel·lectual, conseller de reis i de papes.

2.2. *Lo Crestià*, una enciclopèdia

Lo Crestià, segons informa Eiximenis en el paràgraf 1 del preàmbul a tota l'obra, tracta de la religió cristiana; això no vol dir, tanmateix, que el llibre sigui un eixut catecisme. L'autor hi parla de tot allò que pugui ser d'utilitat o d'interès per a un cristià, des de tots els punts de vista possibles.

Per exemple, al *Terç*, llibre dedicat al pecat i al mal, s'hi parla, és clar, del pecat de la gola; hi ha una exhaustiva consideració doctrinal i moral de la gola i de l'embriaguesa: per què cal avorrir aquest pecat, per què menjar delicadament és un gran perill per als clergues, com cal evitar menjar excessivament o fora d'hores, etc. Però també hi ha tota una sèrie d'informacions complementàries que poden resultar tant o més interessants per al lector: quines normes d'educació cal observar a taula, com cal servir la taula, com cal beure el vi, un exemple hilarant sobre un clergue extremament golafre, o una explicació de per què els catalans "mengen pus graciosament e ab millor manera que altres nacions", etc.

Per tant, el lector hi trobarà qualsevol informació o orientació que busqui, o fins i tot distracció, sempre orientada en benefici de la seva vida cristiana.

Eiximenis desenvolupa aquest preàmbul seguint un procediment escolar habitual per a la introducció de les obres dels autors, dels que tenen autoritat i mereixen ser comentats: determinant amb precisió algunes informacions essencials que permeten d'enfocar la lectura del llibre. Així, en el paràgraf 2: la

intenció de l'obra, el seu títol, l'autor, el *modus tractandi* (el procediment) i els continguts. La finalitat (paràgraf 3) del *Crestià* és eminentment moral, és clar: guiar el comportament de qualsevol fidel per aconseguir la salvació de la seva ànima i la glòria eterna. En parlar de l'autoria del llibre (paràgraf 5) podem constatar que Eiximenis declara explícitament una cosa que ja sabíem per altres fonts: que el rei Pere i els consellers de Barcelona (entre els quals, R. Savall) han actuat d'estímul decisiu en la redacció de l'obra.

El tercer apartat del preàmbul, el que fa referència a la manera com es desenvolupa el llibre (paràgrafs 6-12), és el més important. Eiximenis hi reflexiona sobre la seva tasca com a escriptor, el tipus d'obra que vol compondre i el lector al qual s'adreça; hi fa constar la seva voluntat divulgativa, d'acord amb la qual, d'una banda, renuncia a algunes exigències escolars (com ara el respecte escrupolós pel text de les autoritats citades, paràgraf 7), però, al mateix temps, aprofita alguns procediments propis de les escoles per a l'ordenació de la matèria (paràgraf 12). Cal advertir, en el text, la presència de nombroses referències a la qualitat del saber que es transmet en el llibre o a les diverses capacitats intel·lectuals dels seus receptors: "manera simple e grossera", "persones científiques e lletrades", "persones simples e llegendes", "ordenat simplement e grosseira", "dilatatar altament e científica", etc.

El pla de l'obra, en tretze llibres, tanca el preàmbul (paràgraf 13). Deixant de banda el primer llibre, que és una presentació general de la religió cristiana, *Lo Crestià* s'organitza com un itinerari que comença amb el procés que duu la persona a la caiguda i a la pèrdua de la gràcia divina (llibres segon, dedicat a la temptació, i tercer, dedicat al pecat) i que continua, en la resta de llibres, amb les vies que Déu ha disposat per a la redempció i la salvació dels humans: les virtuts, la llei, l'encarnació de Jesús, l'organització social, etc. Dels tretze llibres, Eiximenis només va arribar a escriure'n els tres primers i el dotzè, dedicat a la cosa pública.

2.3. La circulació del saber a la baixa edat mitjana

Les disquisicions d'Eiximenis sobre la mena de llibre que vol escriure i sobre el públic a què l'adreça, en els paràgrafs 6-8 del preàmbul, són una interessant reflexió sobre la circulació del saber a la baixa edat mitjana. Els termes *subtilsa*⁴ i *grosseria*, i els seus derivats, referits tant a la matèria de què tracta l'obra com als seus destinataris, revelen una distribució estratificada del coneixement. Les subtilitats són pròpies dels subtils, dels que han estudiat: són per a les "persones científiques e lletrades" (paràgraf 6), per als clergues. En canvi, als que tenen una intel·ligència "grossera" (les "persones simples", paràgraf 6) i, a més, no han estudiat (les "persones sens grans lletres", paràgraf 8, els laics), cal parlar-los "comunament, e més que més, grosserament a vegades" (paràgraf 8). Ramon Llull distingeix dues menes de subtilsa en el *Llibre de contemplació*.

(4) Subtileza

Els mots *subtil* i *subtileza*, i els seus antònims *grosser* i *grosseria*, apareixen sovint en els textos medievals en consideracions sobre la natura del saber o sobre la seva distribució en diversos estrats culturals.

La **subtileza** assenyala una innata capacitat de l'intel·lecte preclar; així, l'adjectiu *subtil* s'utilitza per a designar una intel·ligència desperta, capaç de resoldre problemes pràctics; la *subtileza*, doncs, seria la virtut de la perspicàcia. El terme és molt utilitzat en l'àmbit universitari; per als filòsofs la *subtilitas* designa la capacitat especulativa i l'aptitud per a la lògica i la dialèctica. I, a la inversa, **grosser** es refereix a les persones amb poca intel·ligència natural. Així ho sentència Francesc Eiximenis: "*L'hom grosser en doble ha mester major temps a procurar-se prudència que no aquell qui és naturalment subtil*" (cap. 49 del *Dotzè del Crestià*).

Les **subtilitats** poden ser els coneixements elevats, reservats als clergues o als prelats, als quals no tenen (o no han de tenir) accés els laics; es tracta sobretot dels misteris de la fe, per accedir als quals calen unes virtuts intel·lectuals i uns coneixements superiors. Tanmateix, i per extensió, es pot aplicar el substantiu a matèries no escolars, com ara la poesia. *Subtilitat*, doncs, adquireix connotacions del camp semàntic de l'obscuritat o de la dificultat. *Subtil* designa el sector de públic docte al qual estan destinades les subtilezes; de manera que hi ha un contrast immediat entre *subtileza* i *simplicitat*. *Grosser*, en aquest sentit, es refereix no tant a la persona amb escassa intel·ligència natural, sinó a aquella que no té estudis.

Finalment, els adjectius *subtil* o *grosser* està en relació amb la llengua emprada per a la comunicació d'una determinada matèria: el llatí sempre és una llengua subtil per contrast amb el vulgar *grosser*. La distinció també afecta l'estil amb què es tracta un tema, segons si és refinat i concordant amb les exigències retòriques o senzill i adaptat a les limitacions intel·lectuals del destinatari.

La subtileza, per tant, està en relació tant amb la qualitat del contingut del missatge com amb l'estil amb el qual es vehicula, com amb el públic que l'ha de rebre; en definitiva, està vinculada amb les regles que en la societat medieval defineixen la circulació del saber. Tots aquests termes són indicadors útils per a la mesura del grau de parcel·lació del coneixement en la cultura medieval.

L'esforç divulgatiu d'Eiximenis pretenia de posar les matèries subtils a l'abast dels simples, en la mesura que això fos possible (i no sempre ho era). Una tal pretensió era desaprovada per amplis sectors clericals que defensaven la inaccessibilitat de les "matèries reservades".

Un anònim *Espill de consciència*, del segle XIV, remarca que els laics només cal que tinguin un coneixement mínimament aprofundit dels articles de la fe que fan referència a Déu i a Jesucrist; i que no cal que aprofundeixin en els altres:

"E si lo cristià no és clergue, deu creure distinctament e clara lo article primer; ço és: un Déu tot poderós, qui és un en essència e en Trinitat de persones, ço és, Pare e Fill e Sant Esperit. Ítem deu creure los articles de la santa incarnació e nativitat e passió e els altres de la humanitat de nostre senyor Jesucrist, dels quals l'Església fa solemnitat.

De tots los altres articles basta que hage la fe o creença sots aital generalitat, ço és, que creu tot ço que la santa mare Església creu."

Tanmateix, en el paràgraf 8 del preàmbul, Eiximenis detecta l'existència d'algunes persones subtils que no encaixen en el que ara s'ha dit sobre la distribució del saber: no són clergues, sinó "jóvens ciutadans", però tenen una afecció especial per les subtilitats. Per interessar les intel·ligències d'aquests pocs (són només "alguns") caldrà tractar en el llibre "alguns punts aguts"; es preveu, per tant, que aquests subtils consideraran irrellevant la doctrina general que l'autor exposarà "comunament" (i fins "grosserament"). Les subtilezes que Eiximenis introduirà en el seu llibre seran una honesta distracció per a

aquests joves perspicaços (les posarà "per tal que hagen ocasió a mills ocupar llur temps"), però, sobretot, actuaran com un reclam que els farà assimilar la doctrina (una "esca" que els farà empassar "l'ham"). Les subtilitats són només un pretext: allò realment important és la doctrina divulgada (que hi és "per la llur salut"), per molt que en aquests subtils peculiars, i potser una mica repantanis, els sembli el contrari.

Cal no passar per alt aquesta anomalia en el quadre d'estratificació del saber i no perdre de vista aquests "jóvens ciutadans qui molt s'adeliten en algunes honestes subtilitats".

En el preàmbul de *Lo Crestià*, s'hi pot observar com Eiximenis determina quina mena de treball intel·lectual⁵ duu a terme en la composició del llibre. Comença parlant de compilació (paràgraf 6) i després parla de traducció (paràgraf 7), però també d'exposició (paràgraf 7). La manera de precisar la seva tasca com a escriptor té a veure amb les novetats que comporta la redacció d'una obra divulgativa.

⁽⁵⁾Treball intel·lectual

Sant Bonaventura va definir quatre formes de treball intel·lectual: copista, compilador, comentador i autor.

"Hi ha quatre maneres de fer un llibre. Hi ha qui escriu les coses d'altri, sense afegir-hi ni canviar res; d'aquest se'n diu simplement **escrivà**. Hi ha qui escriu les coses d'altri amb afegits que no són pròpiament seus; i aquest s'anomena **compilador**. Hi ha qui escriu coses d'altri i, alhora, coses seves, però les d'altri com a coses principals i les seves com a coses afegides per obtenir una més gran claredat; d'aquest se'n diu **comentador** i no autor. Finalment, hi ha qui escriu coses d'altri i coses seves, però les seves com a principals i les d'altri, com a annexes, per confirmar-les: d'aquest se n'ha de dir **autor**." (*In primum librum sententiarum*, q. 1).

El compilador no afegeix matèria pròpia mitjançant l'exposició (a diferència del comentador), però a diferència de l'escrivà és lliure de reordenar (*mutando*). Imposa una nova *ordinatio* al material que extreu d'altres. La *compilatio* és valuosa depenent de l'autenticitat de les *auctoritates* que utilitza, però és útil depenent de l'*ordo* que atribueix a les *auctoritates*.

Extret de: **Parkes, M. B.** (1976). "The Influence of the Concepts of *Ordinatio* and *Compilatio* on the Development of the Book". A: *Medieval Learning and Literature: Essays Presented to Richard William Hunt* (ed. de J. J. G. Alexander & M. T. Gibson; pàg. 127-28). Oxford: Clarendon Press.

Les autoritats seran, és clar, la matèria prima amb què caldrà construir el text; en recopilar-les i ordenar-les, la funció d'Eiximenis és la d'un compilador. La necessària traducció de les autoritats per a un públic que no domina el llatí el transforma en un traductor. Finalment, la necessitat de fer una adaptació (una traducció no literal) de les autoritats i d'explicar-ne el sentit en fa un comentador. La divulgació del saber constituïa, doncs, un nou tipus de treball intel·lectual que els esquemes a l'ús no preveïen i que feia convergir diverses menes d'operacions literàries.

Resum

La predicació i els llibres de divulgació són dos mitjans poderosos d'influència dels ordes mendicants en els laics. Ambdós vehiculen instrucció religiosa i moral i coneixements de tota mena, fins i tot aquells que són propis de la universitat i reservats fins aleshores als clergues.

El dominicà Vicent Ferrer és un dels més destacats predicadors de masses medievals. Gràcies als reports conservats dels seus sermons se li coneixen recursos expressius molt notables: gestualitat, imitacions, onomatopeies, cançons, modulació de la veu, entonació del discurs, exemples, semblances i posades en pràctica. L'estructuració de les seves homilies segueix la pròpia del sermó modern dels mendicants: *thema, introductio thematis, divisio thematis, dilatatio, conclusio*; la rigidesa de l'esquema permet un control del desenvolupament del sermó.

En el sermó analitzat, i en d'altres, sant Vicent prevé l'auditori contra la literatura i els filòsofs pagans, transmissors d'errors i de futilitats.

Lo Crestià del frare menoret Francesc Eiximenis permet un accés planer a un saber altament especialitzat com el dels clergues. És un ambiciós projecte per a posar a l'abast dels laics la totalitat de la cultura escolar del moment, raó per la qual va ser objecte d'una gran difusió.

El preàmbul de *Lo Crestià* conté una reflexió important sobre la circulació del saber a la baixa edat mitjana; s'hi detecta una distribució estratificada del coneixement: les subtilitats són pròpies dels que tenen estudis; als altres, cal adreçar-s'hi amb voluntat divulgativa, simplificant i explanant. Tanmateix, també s'hi posa de manifest l'existència d'algunes persones que no encaixen en aquest quadre, ja que, bo i no essent clergues, estan dotats d'una perspicàcia natural (subtileza) que els permet d'accedir a coneixements més elevats; a aquests cal interessar-los amb subtilitats per tal que alhora acceptin la doctrina objecte de divulgació.

Lectures recomanades

Eiximenis, Francesc (2005). *Llibres, mestres i sermons*. A cura de David Guixeras i Xavier Renedo. Barcelona: Editorial Barcino.

